

BEVEZETÉS

A szókincs változékonysága

Egy nyelvet három dolog határoz meg: a szókincs, a nyelvtani rendszer és a hangrendszer.

A három közül a szókincs a nyelv legkevésbé állandó része, minthogy nemcsak belső, önmagában megfejthető módosulásoknak, de főleg idegen hatásokon alapuló változásoknak legjobban ki van téve. A szókincs alkotta rendszer ugyanis jóval lazább, mint akár a hangrendszer, akár pl. a név- vagy igeragozási rendszer. Minden egyes szó beletartozik ugyan valamilyen csoportba; tagja egy etimológiai sornak (pl. *ház, házi, házias, házacska, házikó, házas, házasodik, házasság, házasulandó* stb.), s rendszerint tagja több, asszociációs kapcsolatokkal összefűzött sornak is (pl. *ház, kunyhó, vityilló, putri, kulipintyó, lak, kastély, palota* stb., másrészt meg *ház és föld, ház és utca, ház és udvar* stb.), s e különféle sorok egymással is valahogyan összefüggnek. Az egész összefüggés azonban oly laza (az asszociatív kapcsolatok sokszor csak esetlegesek), hogy egyrészt egy szó kihullása nem zavarja meg a rendszert, másrészt egy idegen elem behatolása sem érinti lényegesen a már meglévő szókészletet, hanem könnyen beleilleszkedik számos fennálló asszociatív kapcsolatba, s maga egy új etimológiai sort indít meg.

Idegen szavak mindig hatolnak be a nyelvbe, egyes korokban meg éppen tömegesen. Népek és nyelvek állandóan érintkeznek egymással, s az ilyen érintkezés eredménye mindig kölcsönös egymásrahatás; a nép új tárgyakkal, új cselekvésekkel ismerkedik meg, ezekkel pedig új szavak kerülnek a nyelvbe. Ha pl. jön egy új ruhakelme, vele jön a neve is: *crépe de Chine, de laine, crépe marocain* (fr.) stb.; új formájú vagy szabású ruhadarab, ha idegenből jön, rendszerint idegen szót terjeszt el a nyelvben, mint *dzsömper, szvetter, trencskót* (< angol *jumper, sweater, trench coat*). Ha egy új ruhazáró szerkezet terjed el, magával hozza (német) *zipzár* nevét; ha új eljárással fodorítják a haját, vele ültetődik át a *daueroll* (német) műszó is; külföldről származott új tánc hetek alatt tesz sohasem hallott idegen szavakat közismertté, mint *rock-and-roll* (angol) stb. Persze ilyen divatszavak jelentékeny része kérész életű, ma már például senki sem ismeri a *kreditor* (< fr. *gros de Tours*) szövetnevet, a *szalüpp* (< fr. *salope*) női ruhát, a *kánkán* (< fr. *cancan*) tánc nevét, sőt a fiatalabb nemzedék az alig néhány évtizede dühöngött *shimmy*-ről (angol) már talán csak éppen azt tudja, hogy valami tánc volt, ha egyáltalában hallotta a szót. De a gyorsan múló sok idegen divatszó között jó néhány mindig tartósabban is meghonosodik a nyelvben. — Az etnikai összeolvadásnak az eredménye rendszeren az, hogy az összekeveredő népek egyike elveszti

nyelvét; ebből azonban változó mennyiségű lexikális elemet ad át a megmaradó nyelvnek; így került a franciába pl. számos kelta szó, mint az ellatinosodott kelták régi nyelvének maradványa, vagy a magyarba néhány kun szó a megmagyarosodott kunok nyelvéből. De nem is szükséges, hogy egy nép ismeretei új elemekkel bővüljenek; elég valamely nyelv általános tekintélye, esetleg csak divatossága, hogy a többieket megtűzdelje szavaival. A magyar nyelv latin elemei között nem egy van, mely nem új fogalmat, hanem legföljebb csak új színt, új árnyalatot hozott, mint *persvadedál, kommendál, animál, idióta, illuzió, kondíció* stb. stb. A XVII—XVIII. században a magyar írott nyelv szinte korlátlan mennyiségben vehetett föl latin szavakat, mint azt pl. egy 1707. évből való, Esterházy Antal gr. tábori könyvéből találomra kiragadott szövegdarab illusztrálja:

„Mindezeket azért, *commendáns* uram, *főcommendáns* uramnak ő kegyelmének ide való jövetelég *strictissime observálván*, úgy hogy ezen kívül a kegyelmes urunkhoz ő Felségéhez és édes hazánkhoz való *contestálandó* hűségéhez képest maga *industriája* által, annyiszor említett *praesidiumnak* nagyobb hasznára lehet: *semel pro semper dexteritásának recommendáltatik* és *committáltatik*, melyekhez (ekkorig való *existimációjának* nagy kiterjedésére) magát *industriose* alkalmaztatván, úgy folytassa az egész dolgokat, ahogy legjobban lehet” (Thaly: Gr. Esterházy A. tábori könyve 33).

Mindnyájunk előtt ismeretes Rozsnyai Dávid *Horologium Turcicumának* (1682.) szinte makaronikus nyelve. Az ily módon, derűre-borúra használt idegen szavak aztán könnyen honosodhattak meg, esetleg kiszorítva régi szavakat.

Az idegen szó átvétele tehát, bár gyakran valódi szükségletek okolják meg, nem okvetlen jelent gazdagodást. Így pl. a német eredetű *sógornó* megölte a fgr. *ágy*-ot, az ugyancsak német eredetű *suszter* a *vargá*-t, a szláv *kalapács* a *verő*-t. A *zúgó*-t kiszorította a szláv eredetű *zsilip*, az *ed*-et a szláv *gabona*, a *másfélfa*-t az ugyancsak szláv *csép*, a *repülő*-t a német *komp*, a *veres szőlő*-t vagy *tengeri szőlő*-t a szintén német *ribizli* stb. stb. És szemünk előtt pusztul az ősi *nemez*, helyet adva a német *filc*-nek, s a *hódprémet* már csak *nutriá*-nak vagy éppen *biber*-nek ismeri kereskedelmi nyelvünk.

Valahányszor a fejlődés útján előkészített gazdasági, társadalmi átalakulás és az általuk megteremtett műveltségváltás idegen hatásra valósul meg, vagy gyorsul meg iramában, a jövevényszavak tömege árasztja el a nyelvet. A magyarság életében is több ilyen korszakot ismerünk. A gyűjtögető, halász-vadász életmódról a pásztorkodó nomád, majd félnomád életmódra való áttérés főleg török népek hatására gyorsult meg; a magyarság törökös művelődési körbe került, s a nyelvi eredmény nagyszámú török jövevényszó felvétele volt. Erről a törökös nomád kultúráról a magyarság a kereszténység fölvételével, a királyság és a velejáró új társadalmi rend megteremtésével, az istállózó állattartásra, az ekés földművelésre való áttéréssel mondott le, a nyugati, feudális társadalmi rendbe és keresztény művelődési körbe illeszkedve bele, s az eredmény ismét különféle eredetű jövevényszavak áradata lett.

E tények hatására meg a szavak belső keletkezése és elhalása következtében a szókincs az a nyelvi összetevő, mely a legnagyobb mértékben változik, s aránylag a legkevésbé őrzi meg a nyelvi örökséget. A német nyelv szavai között kétségtelenül az indoeurópaiból örökölt szó (tőszavakat értve) 500 ha van; az angol nyelv pedig, nem is az indoeurópaihoz, hanem a hozzá sokkal közelebb álló germánhoz viszonyítva szókincsében $\frac{5}{6}$ rész idegen elemet tartalmaz. Ezekhez viszonyítva a magyar két nagy, idegen hatás alatt végbe ment műveltségváltása ellenére aránylag sokat őrzött meg örökségéből: mintegy 1000 a finnugor eredetű magyar szótövek száma (TOLNAI VILMOS: MNy. 55 kk.; VERMES STEFÁNIA: NyK. LI, 435), de természetesen jövevény-szavai is szép számmal vannak, és szókincsének jelentős hányadát alkotják.

Amíg azonban egyrészt így a nyelvet nemzedékek, társadalmak egymásutánja építi, aminek következtében a szókincs szakadatlan módosuláshoz van alávetve: régi elemek kihullanak belőle, s újak tömegesen hatolnak belé, másrészt a nyelv lényegének fontos vonása az egységre, egyöntetűsége való törekvés. Társadalmi funkciójánál fogva a nyelv nemcsak egy adott nemzedék egy nyelvű társadalmát kapcsolja egybe, de az egymást követő nemzedékek között is hidat ver, lehetővé téve, hogy a gazdasági, társadalmi és művelődési vívmányok átadhatók legyenek, az előző korok tapasztalatainak értékes része pusztulásba ne menjen. A nyelvi hagyományok megőrzése, az egységnek az idők során át való lehető fenntartása a szókincsben is jelentkezik. Minden változandóság, képlékenység, a társadalom igényeihez való idomulás mellett a nyelv nemcsak öröklött szerkezetéhez ragaszkodik, de évezredek óta meglevő, valamint időközben felvett vagy létesült szókincséből is igen sokat megőriz. A szókincsnek ez a kettős arculata a nyelv ezen részének tanulmányozását minden szempontból, magának a nyelvnek a szempontjából éppúgy, mint a gazdaság, a társadalom és a művelődés történetének nézőpontjából rendkívül érdekessé és gyümölcsözővé teszi.

Egyszerűbb, gyakrabban használt szavak, melyeknek etimológiai csoportja gazdagabb, asszociatív kapcsolatai mélyebbek és állandóbbak, makacsabban tartanak ki a nyelvben, s jobban ellenállanak az idegen szavak ostromának. Ezek összességét alapszókincsnek is szokták nevezni, az úgynevezett szótári szókinccsel szemben, melybe minden ritka, azaz a nyelv szövevényébe viszonylag kevesebb és lazább asszociációs kapcsolattal belefűzött szó is beletartozik. (Vö. J. V. SZTÁLIN: Marxizmus és nyelvtudomány 22). A kettő között éles határt nem lehet vonni. Az alapszókincsből átkerülhetnek szavak az alapszókincsbe, úgyhogy a két csoport határai elmosódtak. A nyelvben meghonosodó új lexikális elem eleinte a peremszókincsbe tartozik, s rendszeresen huzamosabb és állandóan terebélyesedő használat útján kerülhet be, ha egyáltalában belekerül, az alapszókincsbe.

Az idegen szavak túlnyomó része az anyagi élet javulásáról, a szellemi látóhatár tágulásáról tesz tanúságot. A szókincsnek ez a kettős vonása, hogy régít megőriz (gyakran új tartalommal töltve meg), és újat bőségesen vesz fel, azzal a következménnyel jár, hogy a nyelv a nép gazdasági, társadalmi és művelődési történetének letéteményese, melyből elmúlt korok nagy változásaira és lassú fejlődésére egyaránt lehet következtetni.

*

Mint minden nyelv szókincese, a magyaré is, három fő csoportra bontható: 1. az eredeti, 2. az ismeretlen eredetű, 3. az idegen eredetű szavakéra. Az eredeti magyar szókincsbe tartoznak: 1. a finnugor és ugor eredetű szavak, vagyis azok — akár tőszavak, akár származékok —, amelyek a magyar nyelv külön életének kezdetekor, tehát az ugarságtól való végleges elszakadás idejében már megvoltak a nyelvben; 2. azok a szavak, amelyek a magyar nyelv külön életében, de nem idegen hatásra keletkeztek.

AZ EREDETI SZÓKINCS

I. A finnugor és ugor elemek

1. A finnugor örökség

Az első csoportba tartoznak azok a szavak, amelyek feltehetőleg már a finnugor vagy az ugor együttélés idején a régi finnugor vagy ugor nyelvben, vagy ennek egy részében (nyelvjárásában) megvoltak, még akkor is, ha nem tartoztak a régi finnugor vagy ugor nyelv örökségéhez, hanem kölcsönzések. A finnugor és ugor együttélés korszakában a nyelv éppúgy ki volt téve idegen hatásoknak, mint bármikor. A *száz*, *szarv*, *ár* 'subula', *arany* stb. szavak kétségtelenül jövevényszavak, de minthogy mindegyikük több (a *száz* pl. valamennyi) finnugor nyelvben szabályos hangalak- és jelentésbeli megfeleléssel megtalálható, nyilván a magyar nyelv külön élete előtt honosodott meg, a magyar nyelv szempontjából tehát eredeti szónak számít.

A magyar nyelv történetét azonban a finnugor együttélés korán túl is lehet követni. A finnugor nyelvcsaládnak ugyanis közeli rokona a szamojéd nyelvcsalád, ami azt jelenti, hogy a finnugor együttélés koránál régebben a finnugor és a szamojéd nyelvek egy nagyjában egységes közös nyelvet alkottak (vö. DONNER O., *Die samojedischen Sprachen*; BUDENZ: *Hunfalvy-Album* 89; HALÁSZ: *NyK.* XXIII, 14; MUNKÁCSI: *NyK.* XXIII; 87; GOMBOCZ: *MNy.* VIII, 132; *Festschrift Thomsen* 8; PAASONEN, *Beiträge zur finnisch-ugrisch-samojedischen Lautgeschichte*; SETÄLÄ: *JSFOu.* XXX/5; COLLINDER, *Indouralisches Sprachgut*; JENSEN: *Germanen u. Indogermanen II*, 171 kk; HAJDU: *JSFOu.* LIV/1; A szamojéd népek és nyelvek: *MNyTK.* LXXVI). Ezt urálinak nevezzük és a kort az uráli együttélés korának. Megesik, hogy egy-egy magyar szó megfelelője hiányzik a finnugor nyelvekből, de megvan a szamojédekben, pl. a m. *lát* ~ szamojéd *leatau* 'vigyáz, őriz'. Ezek természetesen szintén eredeti szavaknak tekinthetők, hiszen az ilyen szabályos egyezés csak úgy lehetséges, ha a szó megvolt a finnugor alapnyelvben is.

Kérdés, nem követhető-e a magyar nyelv története az uráli együttélés korán is túl, azaz nem illeszthető-e bele egy még régebbi nyelvközösségbe. Sokáig beszéltek urál-altaji rokonságról, s ez elmélet értelmében az uráli meg az altaji nyelvek (török, mongol, mandzsu, tunguz) között ősi rokonság volna. Ez az elmélet, mely SCHOTT VILMOSRA (*Versuch über die tatarischen Sprachen*, 1836.) meggy vissza, nem tekinthető bebizonyítottnak, bár az ellenkezője